

Պրս. սատ (Հարիւր) բառը չէ, Պրս. սատեֆ = Թըք. սետեֆ բառն է; (մարգարտաբեր խնցի ժողային), և ինչպէս որ գիտենք, բազմազունի մ'է՝ ուրեմն ըստ այս ստուգարան ազգային բանասիրի՝ բազմազունի ակն հանքը ոչ մանց կարծած սաթն է, և ոչ ալ մեր յիշեալ հմուտ երուպացի Ս. Գրոց մեկնչաց ապացուցած ոսկեմետակ մետաղն, այլ Պրս. սատեֆի հայ սեփական բառն:

Կը վերջացնենք սոյն բառի ստուգարանութիւնը, որոշակի յայտնելով մեր գաղափարը՝ թէ նշեկիչի մէջ յիշուած բազմազունի ակն բառը՝ չէ սար հանքն, այլ ընտիր մետաղ մը. և սոյն բառը առանց վրիպելու կրնանք սեփականել զդ. Opale noble բառին:

Արեւյասպիս

Նորայրի Յասպիս արիւտ բառը Հ. Մէնէփիշեան Արեւյասպիս յարմարցնելով սեփականած է զդ. Hélioïrope [յն. γήιορος = իլիոս արեւ, τρέπω = դեփտ դառնամ] բառին: Զայս ըստ յն. բառի, Թարգմանութեամբ պէտք էր կոչել Արեւալէւի, բայց որովհետեւ սոյն անուամբ Ամերիկայի բնիկ թուփ մը կը կոչուի, անոր համար այդ յարմար չէ: Մենք Hélioïrope հանքին ոչ Նորայրի յասպիս անունը բառն և ոչ ալ Հ. Մէնէփիշեանի յարմարցուցած Արեւյասպիսը կրնանք սեփականել: Երկու բառերուն բարդութեանց մէջ յասպիսի մուգն աւելորդ կը տեսնենք. վասն զի հանքը յասպիսի տեսակ մը չէ՝ այլ ակատի. ուստի ճշդութեան համար կամ Հ. Գալուէնոյ Ակատ կարմրանիշ [այսպէս կոչած է, վասն զի հանքին վրայ կան կարմիր բծեր], սեփականած հին բառը գործածելու է, և կամ փոխանակ Արեւյասպիսի, Արեւալէւ կոչելու է, պահելով յն. բառին արեւ իմաստը, և վրան հանքին տեսակին ակատ բառը բարդելով:

Արիւնաքար

Վերջնադարեան նորակազմ բառերէն է, որուն հոմանիշ են Մատիտ, [իտ. Matita], Կարմրաքար, Արիւնքար, Եմատիտ [ալպաւէլոց] զդ. Hématite, իսկ իտ. Ematita կամ Matita և կամ Amatita, ամէն ալ են տառադարձութիւնք յն. ալպաւէլոց = Էմատիթիս [արիւնանման] բառին. աստի թէ մեր և թէ ուրիշ արեւելեան մի քանի ինքուով այս հանածոյն Արիւնաքար կը կոչուի:

Հ. ՍԻՄՈՆ ՅԵՐՏԵԱՆ

Շաքայարեղի

ԱՆԱՆԻԱ ԹԱՐԴՄԱՆԻՔՆ

ԵՒ ԻՅԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՑ ՄԵԿ ՆՄՈՑԵՆ

Ամեն բազմաթիւ և լուսազեղ աստղերէն մին է Անանիա, զորս հայկական գրոց գիւտի և գրականութեան սկիզբը դրած ժամանակ Սահակ և Մեղրիս լուսաւորեցին և սփռեցին մեր աշխարհի հեռաւոր սահմաններուն վրայ, հոն կրկին բռնաջող հեծանաւորութեան միջաբն և մուրուր թիւնները փարատելու համար. և որոց մտաւոր և բարոյական լուսաւորութեան ներքեւ ելաւ կանգնեցաւ մեր ազգի և աշխարհի քրիստոսապան և երջանկաւոր Սսկեղաքն: Մարդկային մասց և քաղաքակրթութեան յեղափոփոխ օրէնքն ի նկատի առած՝ զարմանք չէ, որ ինչպէս ուրիշ յառաջադէմ ազգաց՝ այսպէս և մեր ոսկեղան՝ ուշ կամ շուտ է թուի կապար շլատիւն և խաւարքի. այլ մեծապէս զարմանալի և նոյնի քան ցաւալին այն է մեզ համար, թէ ինչպէս այն հարիւրաւոր և հազարաւոր լուսամտի թարգմանիչներէն և գրիչներէն շատ երուն գործոց հետ՝ անուանք իսկ Թաղուշան է ի վիճ մուսայութեան և խաւարի:

Սակայն ինչպէս ուսումնասիրելու ուղևորն՝ գիտութիւն և գուտաեմբերքեան ջանքի է մեռնի, կը դեգերի անդուլ անդադար Նոյն Ստիւն և արիւնական տափաստաններու և լեւնաշղթայից վրայ, անչեւ զարուց մնացորդն է լոյս բերելու և ազգաց պատմութիւնը լրացնելու յուսով, այսպէս և հայազգի հնարիւղին և քննադատին անկ է. որոնք մեր աշխարհին կամ գրական պատմութեան և անապատներու մէջ՝ ոսկեգարու վիճ գործիչներուն և գործոց մուշտուած յիշատակները: Այսպիսի շաւղք և հետազոտութեամբ միայն կարելի է շատ քան յայտնել և անյայտ մնացելոց կենսագրութիւնները կազմել: Թարգ ապագրուած մեր նախնեաց մատեններն՝ իրեն պարզ նշանադրեր պիտի ծառայեն մեզ այսուհետեւ, և ոչ թէ ուղիղներ: Իւ միթէ միշտեւ ցայսօր այսպիսի ջանքը յայտնուած նորուսեակներ իսկ, որոնց կրօնաւոր գեռ տաանեակ տարիներ յառաջ կ'ողորայիք անմիջեմբ, Նորստի խրախոյսներ և իմաններ չէն մեզ առ այս:

Գալով ուղղակի մեր այս գրութեան նիւթ եղող Սանիային՝ պէտք է ըսել, թէ նա իւր հասակակից, կամ կրտսեր թարգմանց շատն րէն աւելի բաղդաւոր է զարեւել. վասն զի անոնց հետ՝ կարծեք թէ անուանք իսկ մեռան ապագայից համար. իսկ սորա անուան զուգակից՝ գործերն ևս ըստ իմիջ անմահացած են Հայոց հին պատմութեան մէջ: Արգիք՝ ամենա

քիչ, մանաւանդ թէ ոչինչ խօսած են՝ կամ գրած այդ մեծ մարդու վրայ, որուն սակայն ինչպէս մեծ գործակցութիւնն այսպէս և անունն արժան է որ հնչուէր միշտ, ազգաւոր բերաննէ թուով մեր երիտազոյն թարգմանիչներէն անբաժան :

Անանիայի կենսագրութիւնն կը պակասի մեզ իսպառ, և հին պատմաբաններու անազոյժ ցանցառ տեղեկութիւնքն իսկ միմէն են և երկ դիմի: Այո՛, ոչ ոք ծանուցեր է անոր երբ և ուր ծնած լինելն և ոչ իսկ մահուան տարին: Կորիւնէննն այստե՛ս միայն գիտեմք, որ նա աշխարհաւ Արևելեցի է, և միանգամայն այդ սուրբ և երևելի: Իսկ թէ ի՞նչ բանով երևելի էր նա. արդեօք աշխուհական զարմմուն, թէ մեծաժեծ գործերուն և առաքնական վարուք: Ահաւասիկ անոր կենսագրութեան վերաբերեալ մի այլ կարեւոր բոլոր գծաւորալուծելի հանգոյց: Միտրոպոլի կենսագրիկ ի ստորեւ մէջ բերուած վկայութեան համաձայն, Անանիայ Արևելեցի կորիւնէնն ձեռնադրուած էր նոյն իսկ նոցա վաղնիակ Ռիշանի կենդանութեան ժամանակ, որ հնոթեմամբ մեծապէս նպաստեց սուրբ Միտրոպոլի այդ գրոյց ուսուցումն և անկէջ յառաջ այլ բրիտանական վարդապետութիւնը տարածելու: Ի Սիւնիս: Իսկ որովհետեւ այդ իշխանն յամ տեսան 415-418 տակաւին ողջ էր, և նորա եղբրական մօտն յամին 420 հանգրւած էր համարի Հ. Միք. Չամբան³, նորա երբորորդի վասակ իշխանի գրաւորով են նենգամիտ քառութեամբ, հետեւաբար՝ Անանիայի կապիկոպտական ձեռնադրութիւնն 420 թուականէն դեռ մի քանի տարի յառաջ լինելու էր, երբ Վաղինակ ուրիշ ոչ մի զաղաքական յանձնեց գործած չէր դեպ ի արքայից արքայն, բայց ի այն ձեռնորդութենէն, զոր ցոյց տուաւ Հոյոյց Վաղմոսին, ծառայելու պատաճար իւր իշխանութեան վերաբերեալ 12 դաւառաց մէջ չայկական տառերու և քրիստոնէութեան վարդապետութիւնը, զոր Պարսից արքայն է անոր

կուսակից Հայերը թերեւս փոստակար կը տեսնէին Արեւաց ազգեցութեան: Իրենցով որ այս զգալեցան առաջինն, այսինքն է՝ չայ տառերու ուսուցումը, յամին 413-415 տակաւ թէ կարող էր Սիւնեաց և Աղուանից ծաղմաններուն վրայ կատարուած լինել, ապա ուրիշն Անանիայի է պիտիպոսական ձեռնադրութիւնն իսկ հաւանորէն այս միջոցի ելած լինելու է:

Հ. Վ. Արեւան ևս յիշեցնէ հատարակութեան մէջ, յէջ 20, կարգելով սխական եպիսկոպոսաց ցանկը, Անանիայի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կը զնէ յամին 415, և անմիջապէս կը յարէ, « Կարգեալ էր վասակայ »: Հեղինակին փակագծի էջէջ առնուած խօսքերն չեմ կարծիր, որ մի այլ պատմական յիշատակարանի վրայ հիմնուած լինին, քան ինչ որ կ'աւանդէ Ստ. Որպէկան (Պատմ. հա. Ա. գլ. 38) իր իննագործեան բացակայութենէն, ըսելով. « Փանպի է վաղուց հետէ ոչ գործ տեսուց և ուսուցչը յայտմ աշխարհի, յաւերմանն Անդակայ մինչև ցտեղութիւն վասակայ »: Կայն գիտելով որ Կորիւն երբեք ժամանակակից յիշեալ տեղւոյն մէջ, - թէ՛ք բնագիրը խանգարուած է. - ուղղակի վաղինակ իշխանի ձեռքով կարգեալ կ'աւանդէ զայն, և ոչ թէ՛ վասակայ, որուն պատմութիւնը յաջորդ պարբերութեան մէջ կ'ընէ, « Երբում ժամանակի պարգեւալ Աստուծոյ ոք բաւերով: Կորեան այդ երկու պարբերութեանց մէջ անազոյժ դեպքերն իսկական ըլլորովն տարբեր ժամանակի կը վերաբերին, և պէտք չէ բնաւ իրարու հետ նոյնացնել իսկ որովհետեւ ըստ այսմ ոչ վասակայ յամին 403 կարել յաջորդած լինել վաղնիակն, և ոչ այլ Անանիայ վասակի իշխանութեան 13 տարւոյն եպիսկոպոս կարգել: Ուրեմն առեկի հաւանական է որ կատարուած լինի այն վաղնիակ ինչ 13 տարին, այն է՝ յամին 415: Նաւանական է նոյնպէս որ այս թուականն կամ յաջորդ տարւոյն մէջ հանդիպած լինի վաղնիակի մահը, և այդ պատճառաւ իսկ

1. Որեկեանի ապագա, Հ. Միք. Չամբանի հետևորդ Հայոց պատմութեան և Հ. Գ. Ջաբրահան լեանի զատմ. իսկ. Դպրութեան մէջ տեղած տեսնեն հետ յիշումով է:

2. Պատմիչ խօսելով Միտրոպոլի երկրորդ առաքելութեան մասին, այն է՝ հայ առեկ ուսուցմանն ի Սիւնիս, կը գրէ այսպէս. « Ապա յոյս այնորիկ է սահմանակից ի Սիւնիս և աշխարհն ելաներ. և անց ինկուպի իշխանին Սիւնեաց, որ եր վարդիմակ առնաւ, յառաջ օգնականութիւն զաւաթ ի նմանի՝ վասն իրացն առաջի արկելոցն, հինչև հասանել նմա զովան. զիկ է վերայ սահմանաց Սիւնեաց... և ի օնցովն իսկ ի վարդիմիացմ եպիսկոպոս տեսուչ և ինկուպի Սիւնեաց կարգել, որոյ անունն կոչել Սմանիա. այդ սուրբ և երեւելի, խոյրաբար ժառանգաւորաց եկեղեցիք »:

3. զատմ. հայոց. հա. Ռ. էջ 44: Հ. Վ. Արեւան (Սիսական, էջ 44) յամին 410 կը գնէ վաղնիակ Ռիմանը. իսկ Սիւնեաց իշխանաց ժամանակագրական ցանկին մէջ այլ 401ին, և ապա 403 կը նշա-

նակ վասակ Սիւնիսն անոր յաջորդէ: Արդ՝ մեծանուն Հարցն առաջինն նշանակած թուականը զերթէ 3 տարիով աւելի դէպ ի այսր ձգուած է. իսկ վերջնոյն նոյնպէս պակաս: Գաւով Հ. Արեւանի մեջ ներկայացուցած վերին տարիթուին, կարծեմ թէ ապագական վրդպաւա փոխան 410՝ 401 եղած է: Յամանայն դեպք՝ կը կաւանակի Կորեան, որ զորոյ զիտեն վերջ կը պատմէ Միտրոպոլի երկրորդ առաքելութիւնն ի Սիւնիս և վաղնիակ իշխանի ապացուութիւնը. մինչդեռ 401 թուականը՝ զորոյ զիտեն 3-7 տարի յառաջ է՝ կ'ընէ:

4. Այս մասին՝ զիտագութեան արժանի է Միտրոպոլի կենսագրութեան լամուտաւ իւրաքարութիւնն, ուր բնաւ յիշատակութիւն չկայ ոչ Անանիայ և ոչ ուրիշ որ և է եպիսկոպոս ձեռնադրութեան ի Սիւնիս: Այլ խօսքը սեփականելով Աղուանից, կ'ըստի. « Եւ անց նորոգել զեշանագիրս և զուսումնասիրութեանն աւանդաւ, և վարդապետս թողաւ անց՝ զանայր է Հայս »:

կորին կարծէք թէ իրարու հետ միաժամա՝ նակ միայնեւ ուզած է վերոյիշեալ դէպքերը։ Անանիայի եպիսկոպոսութեան այս ըստ բաւականին որոշ թուականն առնելով իբր կըր բազմատուութեան, կարելի է անով որոշել մեր ձաւորապէս նաև անոր ծննդեան և մահանքն թուականները։ Բնականապէս պէտք է դիտել, որ եպիսկոպոսութեան մեծ պաշտօնն և պատիւն ստանձնելու համար լինելու էր Անտոնի 30-40 տարեկան, այնու մահանաւոր՝ որ ոչ կորին և ոչ այլ որ է պատմագրայ յիշած է երբեք Գրիգորիսի կամ Ներսէսներու նման՝ անոր ևս մանուկ հասակի մէջ ձեռնադրուած լինելը, կամ մանուկ յորշորէլը, ինչպէս յորշորէլու են « մանուկի Գրիգորիսի մանուկն Վասակ », և այլն, այսպիսի պարագայից մէջ։ Մեր ենթադրութեան անով իսկ աւելի կը հաստատուի, դիտելով որ Անանիայ Ս. Մեսրոպայ նախկին աշակերտներն մին էր և անոր առաջին բարոգութեան չքնաղ երախայրիք, որոնք Գրիգորեանց անապատներու մէջ ձգնողական վարուք և բոկոսին անոր շուրջը կը բուրէին, ինչպէս ի նոսր իջիայ Քերտաշույ դըպրոցն՝ ի կարմիրս իսկ արք Մեսրոպայ աշխարհիկ կիճակէն յանապատս Գողթեանց քաղաքին եկաւ։ Ըստ Կրեանի՝, զորս դիտելն 10 տարի յառաջ, այն է՝ յամի Տեսան 394, և քիչ վերջ այլ աշակերտներ հասարեւն, այսինքն է՝ յամին 396. հետևաբար, այս ժամանակն և այսպիսի կենաց Մեսրոպայ կցորդ լինելու համար՝ Անանիայ Սիւնեցին 16-18 տարեկան լինելու էր, որով և նորա ծնունդը մերձաւորապէս 380-382ին։

Որոշմանց այժմ՝ նորա մահուան թուականը, Սիսականի բանիքուն հեղինակն՝ կարգելով, յէջ 201, Սիւնեաց եպիսկոպոսներու ժամանակագրական ցանկը, հանդիւր իրենց եպիսկոպոսութիւնը վարած ժամանակաշրջով, Անանիայի կու տայ 42 տարեկան և յամին 458 կը զնն նորա յաջորդը Նոնն, և ասոր ալ՝ 8 տարի վերջ Գաղապաշ, ինչպէս Գաղապայ Մոն, չեղ 17 տարի վերջ։ Յաջորդութեան կարգը Աս. Որպէճանի քով իսկ նշոյն է, բայց վերինն անձինքը միայն կը յիշէ՝ առանց այս բնէ կամ այն որոշ տարեթուին, Զինչ և իյէ, գիտնական չորս նշանակած հաշուին համահայն՝ Անանիայ յամին 457 կըքած կը համարուի իւր մահուան, նազուն, Սիսական եթէ ստույգ է և Հ. Ալիշանի և Որպէճանի յիշեալ Ղուռն և Գաղապա առնաւաւ, բուժեանց գոյութիւնը՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան անթափն վրայ, ապա ուրեմն ինչպէս ձեռնեք Սիւնեցի պատմագրին ու բարե յայտարարութիւնը³, ըստ որում 457 թուականն նշանաւոր դէպքերէն իբրև վերջինը՝ կը յիշուի վարդապետ պատերազմին տարինը վերջ Սիւնեաց Վայոց-ձորում՝ ասորիկ Արաքսոյնայի ձեռքով քաղաքի։ Հայոց նահապետութիւն և Գիւտի կաթողիկոսութեան ինքնորոշ տարին այն առջ հայրական կաթողիկէի մի հիմնադրութիւնն և Անանիայի ներկայութեամբ աշխարհաբանութիւն հանդիսւն օծուիւն։ Արք, այս դէպքը Հ. Ալիշան յամին 473 հաշուելով՝⁴ կը գտնուար ընդհանրել, որ Անանիայ մինչև այդ ժամանակ ապրած լինի. իսկ եկեղեցւոյ հիմնադրութեան

1. Որ կը գրէ. « Եւ արք լինի համար հաստոց երանելոյն ամբ քառասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև քախանս սքըն՝ ամբ երեսուն և հինգ »։ Ուստի, 45-35 = 10 :

2. « Իրեւել կու տանք » որ այս երկու առանձնեք Ս. Որպէճան միայն կը յիշէ իբրև Սիւնեաց եպիսկոպոսներ, իսկ չին պատմագրաց ոչ միայն զով յիշատակութեան իսկ նոցա մասին։ Ուստի հիմէ իրոյ իսկ հպած լինին, չնմ կարծիք որ ժամանակագրական այն տարեթիւներու նամանայն իրարու յաջորդած ըլլան, ինչպէս որ նշանակած է Հ. Ալիշան յիշեալ ցանկին մէջ, որովհետև այդ կերպով՝ այն տարեթիւնը՝ որոնք, — ինչպէս ցուցինք, — Անանիայի կը վերաբերին, զոցա կը փոխանցին։

3. Յորում կը ժամուցանէ միանգամայն, թէ յիշեալ եկեղեցւոյ շինութեան և օծման պատմութիւնը նոյն իսկ այն եկեղեցւոյ արձանագրութիւններէն նամաւ է յորպաղաբար այդ հին արձանագրութիւններէն և ոչ մին Թաղան է այժմ, որով ոչ միայն Սիւնեաց եպիսկոպոսաց, այլ նոյն իսկ նոցա ժամանակակից կաթողիկոսութեաններն ևս մինչև այսօր ընդունուած և զորմասուն Թուականներէն մեծապէս պիտի տարբերէին։ Որովս որ քաղաքիւն է Ստ. Որպէճանի Անանիայի և Գիւտի մասին իւր առած աղեղնութեամբ, քաջ մենք պէտք ենք խորհել, որ այդ արձանագրութիւնն՝ չոյ թուականի հաստատուելէն յառաջ կատարուած լինելով, չկարել ունել որոշ տարեթիւն մը, և այս պատճառաւ իսկ պատմիչս քաղաքականացիք և եկեղեցւոյ շինութեան աստար կողմ չորս երկոցանց առնաւոր և Գիւտի կաթողիկոսութեան ինքնորոշ տա-

րին յիշել միայն, զորս միայն կընանք իբրև որոշել ընդունել։ Իսկ Աթաղեալայի ձեռքով Հայոց նահապետութիւնը՝ Աթաղեալ ժամանակ կատարուած մի նազովի զեպք հոյսով կ'երեւի (սեւ Մ. Սիւնեակատուցի. Եւ. Բ. Գ. Ա.), զոր Որպէճանի Գիւտի կաթողիկոսութեան ժամանակ կատարուած եկեղեցւոյ շինութեան և անոնց նիստաց փոխադրութեան դէպքին նետ չդիտել է։

4. Այս նշանն ըստ իմիջ ստույգ կ'երեւի, դիտելով որ Ղազար (« Իր. Գ. Գ. Կի) Պերոյի քանակաւութեան և անոր իրամանով կապելով նախարարաց արձակութիւն պատմական վերջը, առաջին աղեղնը կը ցնի յիշատակել Գիւտի կաթողիկոսութիւնը։ Այս ըստ ճշմարտ է, քան զի Յաջորդի ժամանակ Հայոց առնանք իրոյ նուազումն լինելով, դուռը և որ կարեւորին ըստ ցուց կաթողիկոս ընտրել, թող թէ արցալից արքայ յաշտական իրամանով, նետարար այսպիսի ոչ պաշտօնական ընտրութիւն մի, զեթ Հայոց կուրմէն, Պերոյի թագաւորութեան ժամանակ միայն կարելի էր, որուն քանակաւութեան յիշորորդ տարին զարման կապելով նախարարը ի Հայոց։ Ըստ Կիւտի Պերոյի քանակաւութիւնն եղած է յամին 457-459, Յուլիոն 30, որով և նորա փոքրորդ տարին կը լաւ միտարար 463-465 թուականին։ Ուստի, ըստ այսմ Գիւտի կաթողիկոսական ընտրութիւնն եթէ 457-459ին եղած համարուած և Վայոց-ձորի եկեղեցւոյ հիմնադրութիւնն այլ անոր Սր տարին, ինչպէս կ'անուանէ Որպէճան, այն ժամանակ կ'ունենայ 466-468 թուականը։ Իսկ եթէ 463-465ին, կ'ունենայ — նոյն նաշուով — 472-474 տարեթիւները ճշդ։

հանդէպ՝ կարելի է ընդունել և այն, թէ այն օրէն ի վեր երբ Վասակ Սիւնեցին Հայաստանի Մարդպագայութեան պատիւին ստացաւ յաբաւիտեան կամ նոյն իսկ իւր ազգէն՝ Սիւնեաց քաղաքական գահաճրկութեան համաձայն՝ եպիսկոպոսական իշխանութիւնն իսկ սկսած ըլլալ տեսակ մի պատուաւոր գահաճրկութիւնն անշնորհալ ոչ միայն Վոլոթինեաց եպիսկոպոսին՝ միայն, այլ նոյն իսկ միւս վիճակներու եպիսկոպոսաց մէջ, Ղազար Փարպեցեոյ մէջ աւանդած էր Վաղարշապատու ժողովական եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ կը տեսնենք, որ Սիւնեաց եպիսկոպոսն Անանիա առաջին րարծին վրայ բազմած էր, զինի կաթողիկոսական տեղապահին Յովսէփայ։ Այս բաւական կուտան մի պիտի համարուէր ստուգել նոյնպէս Օրպէշլանի վերջ մէջ բերած են թագորութեանն այնու մասնակցութիւնը, որ առ Ղազարայ նախարարաց ցանկին մէջ և եպիսկոպոսական շման իշխան Սիւնեաց իշխանն անի առաջին տեղին, և ապա Մարտունեաց և Մամիկոնեաց իշխանները կարգաւ։ Բայց դիտելով որ մէկ կողմէն նոյն իսկ այդ ցանկերու մէջ մտացեալ իշխանաց կարգը՝ վիճակներու եպիսկոպոսաց կարգին համեմատ չի զուգընթանար, և միւս կողմէն այլ Նիղէի ընծայած ցանկին մէջ ընդհակառակն Սիւնեաց յիշեալ եպիսկոպոսն կարգաւ ժող է, ուստի չենք կրնար հաստատել, որ Ղազար պաշտօնական Գառապանազարի մի համաձայն առաջին տեղին տուած ըլլալ Անանիայի, քան թէ դիպուածով, և սակայն պատահական յիշատակութիւնն իսկ սկսեալ բաւական պատրուակ մ'եղած է Ստ. Ստեփանի՝ յիշեալ թիւր ենթադրութեանն յանգելու։

Բազմամէկ ընդհատուած վերջ ստանձնելով Անանիա եպիսկոպոսական անոր պաշտօնը՝ Սիւնիքի պէս բազմադասաւոր, պարսկաբարոյ և խելաւոր ժողովուրդ մի հողուելու, որոնք թէպէտեւ ի լուր երկնաւոր քարոզութեան երկրորդ լուսաւորացն Սահակ և Մեսրոպայ՝ երկրորդ անգամ կու գային խնարհչենք իրենց ըմբոստ պարանոցը՝ աւետարանական քաղցր լծոյն ներքէ, յայտնաբերած հայաստան հայրենաստ գրող գիւտի վարդապետութեամբ, բայց միշտ հակամեծ էին գիւրաւ թօթափել զայն, մեծ ճիգն

հարկաւոր էր։ Այս, Մեսրոպէն յետոյ Անանիա եղաւ Սիւնեաց մեծ նորոգիչն, թէպէտ և պատմութեան մէջ բոլոր մի քանի համառօտ ակնարկութեան՝ ուրիշ մասնաւոր նկարագիր մի չունենք, թէ ինչ էին և ինչպիսի՝ այդ բարենորոգիչութիւնը, սակայն Սիւնեաց ընդհանուր շարժումն, մասին ըրած նկարագիր՝ կարելի է աւելուել իրիւ ճշգրիտ նկարագիր Սիւնեաց նահապետական կառարարութեան բարեփոխութեանը։ Սիւնեաց պատմութեանն իսկ յայտնի կը տեսնուի, թէ Անանիա՝ ինչպէս եպիսկոպոսական յառաջ իրիւ թագաւորութեան և ուսուցիչ՝ քաղութեան և հաւատարմ կրկնաշնչեան լոյս տարածեց իւր լեւնական աշխարհի խորոց և բարձրանց մէջ, այսպէս այլ յետ այնորիկ ջանաց կենթ է մասնաւոր պահպանել իւր իշխանութեան ընդարձակ սահմանները, որպէս զի վերոտին չէինան նախին մոլորութեան և խաւարի մէջ։ Թէպէտ և Ուրաշեայ Վասակայ և նմանաց փառամոլ ձկուռմիներ՝ իւր քորչէն միւս ազգաբնակութիւնը զէպ ի Տիգրան, զէպ ի Արաշտաբայի (կրակապաշտութիւն), սակայն Անանիայի պէս հսկող հովուի կրկնաւոր քարոզչութեան շանթերը՝ կը հարուածէին զանոնք յետգին, և անոնց հետամուտ ժողովուրդն յետ կը կոտորէին։ Այս, ոչ լուս աւետարան սիրած է Վաղար և զՍիւնեայ, ոչ ճանչցած է Պերողի բռնութեան ներքեւ ճնշուած ժողովուրդեան և եկեղեցւոյ աշաւոր կայանութիւնը, աննկուել Անանիայի և Գիւտի արդիւնք համարելու և մտադրել Սիւնիքի ոչ պարզակայանը, մինչև որ եղան նորաջոյ յաղթանակաւ վեհն Վահան և Մանգակունի։

Անանիայի գործունեութեան ընդ ընթացքին միայն ի Սիւնիք։ Երբեք 418-420 կը գտնենք զնա յԱղուանս, որ իրիւ նոր ուն տալիս էր և հռոմէոք իր իննիսմիկ ճարտարարուեստ աշակերտացին հետ, զոր տարաւ մանուկ Վասակայ յանձնարարութեամբ, կը մասնակցի Ս. Մեսրոպայ՝ անոնց գրող գիւտին և լուսաւորչի և Սիւնեաց մեծ գործին մէջ։ Կորեւն, խորհեալ և Սիւնեաց լուսն երգաղագարութեամբ Անանիայի այս մասին խաղաղած զերը, սակայն մենք կարող ենք ըսել, թէ Հայոց Կաթողիկոս ինչպէս

Մեսրոպապետութեան Սիւնեաց դեռ տրուած չէ։ Այլ վրայ մեսրոպային՝ Կիրիոնի, և Աղուանից արքայապետութեան, Հայոցն բաժնուէին վերջ, զորս պատմութեան վերջ նոյն Սիւնեայ, կը յարէ։ «Ապա Հայոց մասն մեծաբնութեան Յունաց, որ փոքրիկացունել լանային զկայս հանգստեան թաղէոսի՝ չունել եպիսկոպոսական և մեսրոպայիտ, խորհեալ չառնել մեսրոպայիտ զՄարգարտական եպիսկոպոս, առաջը նախալ և պատմի միայն... Ապա Սիւնից ետուով զպատմի լինով Մեսրոպայիտ Հայոց, յայտնողի մեծաբնութեան»։

1. Մ. Խորենացի (Պատմ. Գ. Գլ. Կ) Մուշէ առաջին Վոլոթինեաց եպիսկոպոս մի էր մէջ, որուն յանձնարար Ս. Մեսրոպ նորապետ աշակերտաց վարդապետելու և հրահանգելու հոգը, ինքն կ'անքնի ի

Վերս։ Այս եկեղեցական եթէ նոյն համարինց Սիւնեաց եպիսկոպոսական ցանկին մէջ (տես Սիւսյանի էջ 20) չիտուած Մուշէին նա, որ յամին 483 կը յաւորդէր Գառապայ, կարելի քան չէ որ ի գարու սկիզբն Անանիայի նա միամասնակ եպիսկոպոս եղած լինի։ Կան զի ի Սիւնիք 12 դասաւոր մի միայն եպիսկոպոս կ'ըլլէին, իսկ իւրենցը քորպիսկոպոսներ էին տաղաղով, առանց ճնշմանութեան։ Արեւիկ կամ յունեանցին յիշած եպիսկոպոսն՝ Գրիգորիսկոպոս հասկանալի է, և կամ Մովսէս իւր պատմութեանը զրած յամանակին վերաբերելով է անշուշտ, որ եպիսկոպոս կը կոչէ զնա. որով կը տեսնուի միանգամայն, թէ Խորենացի 483 թուականին դեռ տարիներ վերջը գրած է Հայոց պատմութեանը։

չայ տառերն հնարած ժամանակ, Հառափանոս շարքաորին ձեռաց և ձևակերպութեանցը պէտք ունեցաւ, և շայքերէն ամուրձանեք կամ չըն, չուաներ՝ ըստ կարգման սիւղորայիցն Յունաց հանդիպէնէր չամար՝ Ս. Սահակայ, Կոնստնի, Յովսէփայ և այլոց, այսպէս այլ Աղուանից տառերը ձևակերպելու չամար՝ Քենիամին շարքաորին, և անոնց կենդանի բարբառներուն յարմարէնէր ժաման Սանիայի պէտք ունեցաւ, վասն զի ինքն իբրև Տարսնէյի՝ անձեռնչաս էր բմբունէր Աղուանից աղիսպառը և խժառուր բարբառի՝ արտասանութիւնները, իսկ Անանիայ իբրև գրայի՝ քաջ տեղեակ էր զանոնք բմբունէր և ի զիբի տանելու։ Յայտնի չէ մեզ թէ որչափ ժամանակ կեցաւ չոս Անանիայ և զեռինը գործէր տեսաւ, բայց հաւանական է կարծել որ նա եկեղեցական գրուածներն ևս անոնց լեզուով թարգմանած ըլլայ, Քենիամին չնտ, և ուրիշ բարեկարգութիւններ իսկ ներմուծած։ Այս, անտարակոյտ, այս և այսպիսի արդեանք չամար է, որ Անանիայ կրկին պատուով պատուեցաւ Աղուանից Արամազէն թագաւորէն, այն է թագաւորական գրոջակով և կարծիր ուսկետառուն վառելի « ունեւով գունդ ոսկի և ի վերայ խաչ պատառական »։ ըստ ասից Ստ. Որպէնէանի²։

Յամին 446, էրք՝ Աղուանիւնեայ բանակաւ, նիսան Շահապիլան՝ աշխարհախոմբ ժողովի մի նորաշան թաւոր էր հանդիսանայր, ուր վի. ձախաւոր եպիսկոպոսն և երկնցն չնտ՝ իշխանը ևս էր չամսխմբուէին, Յովսէփ կաթողիկ.

կոսի և Վասակ մարզպանի նախագահութեամբ, բարոս և վարուց ապականութեան սուրբ հոսարակց կանոններէ չատատելու, շեկիկայ չոս վկայութեան Սիւնեաց պատմագրին, նաև Անանիայ, թէպէտև յիշեալ կանոնաց ներսածութեան մէջ սորա անունն յիշուած չէ։ Սիւնեցին՝ էթէ ուրիշ աղբիւր միւս ունեցած է իւր գիտաց, յոյժ կարևոր ըլլալու էր այն. բայց առանց յիշատակութեան թողուլն իսկ, մանաւանդ թէ Անանիայի պարզ յիշատակութեամբ միայն անշնելն՝ կասկածելի կընէ մեզ զայն։ Յամենայն զէպս, զիտելով մեկ կողմէն որ յիշեալ ներածութեան մէջ ուրիշ եպիսկոպոսունք ևս յիշուած չեն, և միւս կողմէն այլ որ Սիւնեից ամեն նահանգներէն աւելի պարկաւոր ան, բարդականութեանց մասնուած էր, ուրեմն, հարկաւորապէս Անանիայ առաջինն ըլլալու էր հոն ընծայողներէն և գործակցողներէն։

Ասկէց չորս տարի ետքը, այն է՝ յամին 450, էրք ագգն և եկեղեցին բարեփոխուած և կաշգուրուած նախընթաց ժողովի փրկական և նոններով, միւս անգամ կը գումարուէին ի Վաղարշապատ՝ իրենց նախահարց արեւմտ գընուած ամենէն աւելի անգին, ամենէն աւելի նուիրական ժառանգութիւնը՝ սուրբ հաւատքը պատգաւանելու, չոն կը ներկայայնեն զարմեալ զՍնանիկ։ Նիշէ և Վաղար, և վերին պատմիչս՝ ինչպէս տեսանք՝ առաջին տեղին սուած է Սիւնեաց եպիսկոպոսին ի մէջ այնքան ժաղովական շարք, որոնք ըստ մեծի մասին Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտներ և գործաւ.

1. Այս բարբառն մեզ գրական չին յիշատակաւու չաած չէ, բայց խաչակաւանէ չոս տարբի ըլլալու էր, որով չարկ եղաւ անոր ըստ Նշանագիրներն չնարկ։

2. Տես նա. Ա. Գ. ԺԱ, ուր աղա կը յաւելու, թէ ոչ միայն Անանիայ շնորուհեաւ այդ պատիւն, այլ որպէս զի անոր յալորէ Սիւնեաց եպիսկոպոսներ ևս կարեւան գործածել զայնս։ Այս տեղեկութիւններս չաղորդելն վերջ, երկու աղբիւրներ վկայ էր կոչէ՝ այսիպէս են՝ Մ. Նորնեացի և Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց, զոր Քերթնդաւոր Մովսիսին աշակերտ կ'աւուանէ։ Մովսիսի այժմու պատմութեան Գրքն ՆՊի ղրկուած կը յիշուի միայն Անանիայի երթն Սիւնեան, պարզեաւորութեան ժամին բնաւ խօսք չկայ. նտեաւար, այսպէս էր նաև Օրպէդիսի ձեռքն կղած օրինակին մէջ, զի կը գրէ պատմիչս. « Այս զայս ցուցանէ մեզ սուղ իմը Մովսիս Զրթնողանայր »։ իսկ Մացանն Պետրոսի Սիւնեայից մէջ յիշատակարան ստեղծած է, ինչպէս էր յայտարարէ Օրպէդիսն՝ ան. « իշխաւաւ »։ Էլ զիտեղեկան ճշգրիտ աշակերտ Նորին Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց։ Եթէ ատուգիւ ունեցէր է Օրպէդիսն Պետրոսն այն պատմական գրուածներէն մին, որոնք առ թագաւորն Աղուանից Վաղար ևս ուղղուած կ'աւանդուին, յորում ինքն ինքը աշակերտ կ'աւանդուէր Մ. Քերթնդաւոր, զամ զի զերէ փաստ է. թէ արցարեւ Քերթնդաւայր Մովսէս նոյն է Պետրոսին չնտ, և թէ նորա պատմութիւնն ևս էր զարտ. վերջ կամ ի սեղիքն Ձին գրուած էր։ Մ. Վաղարիստեղծ (Պատմ. Աղ. նա. Բ. Գ. Գ.) Անանիայի յիշեալ չէպէր բառաւ ինքն ինքնաւոր խօսքերով կ'աւանդէ, առանց յիշելու զՊետրոս Սիւնեցին, որ կասկածելի կու տայ Նորա գրուածին վրայ. սակայն Օրպէդիսն որովհետեւ ի Ձի Գ թուին Հայոց՝ արեւելեան եպիսկոպոսաց կողմէն ստ Գրիգոր կաթողիկոս ուղղած պատմական լեզվին մէջ ևս Մ. Քերթնդաւոր աշակերտ կ'անուանէ զարմեալ զՊետրոս Սիւնեցին, ուստի ըստ հաւանական է կարծել, որ նա Սիւնեաց Վաղարշապատին կամ եպիսկոպոսին պատմական յիշանքն մէջ գտած ըլլայ այն յիշատակարանը, որ անմահ թի մացան էր կաղանկատուաւորել։

3. Շահապիլանի ժողովի կանոնաց ներածութեան մէջ նախառակ վրէ թուականին՝ կ'ըստի, թէ տեղի ունեցած ժողովն Պարսից Յազկերտ Բի 16րդ տարին, իսկ սոր, ըստ զանկեան Յազկերտ զանկեան է յամին 438, օգոստոս 4. ուստի ըստ այսմ յիշեալ ժողովն նազկերտն կը լինի 453-454ին։ Բայց դիտելով որ այդ ժողովն Վարդանանց պատերազմէն վերջը չէ կրնար եղած լինել, վասն զի ներածութեան մէջ յիշուած են նաև Վարդան և Ղևոնդ ինքը. ուրեմն կը նտուի, թէ այս յիշատակարանն ազգափարտոյց մեզ, յով խանդարուած է. նտաւար, կամ փոխանց ձեռն Ձ կարգուած է, որով կ'ունենանք ճիշդ 445 թուականը, և կամ Վարդանը և Ղևոնդը անուններէն իբրև եկաւ մուս՝ վերցնելու է։ Մեզ ատուգին աւելի չիմտայր կ'երեին։

4. Այս կանոնները՝ Աստղկայ և Վարդանայ չնտ՝ ուրիշ յիշատարանք իսկ Տուգանաց կանոն կ'անուանեն, անշուշտ այն պատճառաւ, որ այդ երկ աղբիւրն յանդիսան չամեմաս՝ յանցաւորք միշտ նիշխական տուժի կամ գրամ հատուցանելու ևս կը պարտաւորուէին։

կիցներ էին: Արդ, այսպիսի մի առաջնութեան ուրիշ պատճառ մեզ յայտնի չէ, բայց ի տնոր եպիսկոպոսական երկրորդութենէն. բայց յիշատակի արժանաւոր բանն. զոր այլք ի լուսութեան թողած են և միայն Սո. Օրպէլեան կ'աւանդէ: Եւ այն աներկիւզ և իրախառնալից պատասխանին, որով իբրեւ երկնաստատ շանթիւ իորտաւ կեցաւ Յազկերտի գոռոզութիւնը, զոր Անանիա և Ղևոնդ Երեց ի միասին իորձած և խմբաբարձ են, կ'ըսուի, Յովսէփայ կողմէն: Մենք մինչև յայսօր Եզնկայ կամ Եղիշէի գրչի արդիւնք կը համարէինք զայն, որոց անուանքն նոյնպէս արձանագրուած են ի Թիւս ժողովականաց: Արդ, ի թէ՛ Օրպէլեանի խօսքն բացառութեամբ միայն այդ երկու եկեղեցականաց համար ըսուած համարինք, զորս յանուանէ կը յիշէ, այն ժամանակ կարելի է ասել, թէ Անանիա գիտութեամբ և գրչով իսկ զօրեղ և նշանաւոր մէկն եղած է իր ժամանակին:

Այս նամակէն վերջը մի ուրիշ ասպարիղի մէջ ևս, իբրեւ անպարտելի դիւցազն աւետարանի, կանգուն կը ներկայացնէ մեզ պատմութիւնը ՂԱՆԱՆԻԱ, այսինքն է՝ « Ի հասանել նեղութեանն ի Յազկերտէ ի վերայ քահանայից և իշխանաց », անոնց հետ և Անանիա. և ինչ որ գրով վարդապետէ՝ պատրաստ է գործով և մահուամբ իսկ պաշտպանել: Զարմանալի է, որ Սո. Օրպէլեան (հա. Ա. գլ. 38) այս դէպքը Շահապիւմի ժողովէն վերջ կը գնէ, անմիջապէս յարելով. « Ար յետոյ գնաց ի ժողովն Շահապիւմին », որով կարծիք կու տայ, թէ դա 450-452ին կատարուած դէպքը չէ, այլ ասկէց տարիներ յառաջ և զուգը Սահակայ ժամանակ եղած մի ուրիշ հալածանք: Հակառակ դէպքում, Սիւնեաց պատմագրի այս տեղով՝ կարծէք թէ կը հաստատուի Շահապիւմի ժողովն յամեն 454 դեռ յիշատակարանի ստուգութիւնն: Ո՞րքէտէ թէ նոյն իսկ Քերթողահօր Մովսիսի երեմիաբար ողբացանք և՛ Շահապիւմի ժողովում, այդ թուականին ներկայացուած Հայաստանը չէ: Սո. Ասողիկ (Պատմ. Բ. գլ. Է. էջ 77) Սահակայ՝ Վառանջ հրաժանուել կաթողիկոսութենէն անկանելուն և Ար. գիշորի և Սուրմակայ անոր յաջորդելուն պատեհալ՝ գրուած կը համարի Խորենացւոյ Ողբ. սակայն սորա մէջ ժամբաման նկարագրուած պարագաներն, բայց ի մասնաւորի Հայոց Մահկանացի Վարդան Մամիկոնեանի շերտունի աւելի 450են շատ և շատ տարիներ վերջ եկած ալէաւնէրը կը ներկայացնեն մէջ:

Հ. Բ. Ս.

Շարայարեղի

ՃԱՇԱԿ

Տ Ա Ն Դ Է Ի

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԵՆԷՆ

ԱԵԽԱՐՀԱՐԱՐ

ՏԱՆԴԵՆ աշխարհարար... ով գիտէ քանիներ պիտի գայրակղին. եւ ինքն արդեօք յանձն կ'առնա՞ր երկու տարի անաչ ընել այս փորձը՝ զոր կ'ընէ՞ր արդ: Ո՞չ ապաքե՞ն եւ այս սրբապղծոթիւն պիտի համարէի այսպիսի ձեւն երեց յանգեցնոթիւն մը. Տանդէն աշխարհարար... էջ ասկայն, այժմ, աշխարհարար. նմոյշ մը, առ ի փորձ. անվախ սրբապղծ կոչուել է. և երէ եւ սրբապղծ պիտի համարուէ՞ր. Տանդէի հարիւր երգերէն մին աշխարհարար քարգմանելոս համար, Տանդէն ինչ պետք է համարէ, որ եւր հարիւր երգ երգեր է, գրաբար՝ յատիկներէն կեցած, մեր այժմոն աշխարհարարէն շատ աւելի անհարք և ստոր լեզուով մը...:

Տանդի հայերէն գրաբար քարգմանոթիւն մը՝ միայն Ռագրատունեոյն ոսկի գրչին եղածը պիտի կարդացուէր, ինչպէս փորձը կը ցուցնէ: Դժոխքին դրան անճանազրին զանազան քարգմանոթիւն մէջ՝ Ռագրատունեոյնն է որ կը փայլի գոհարի մը նման, Ռագրատունի, ո՞ն, ինչ լիւն է որ քողոցի մը մտնեմագրութեան մէջ. ինչպիսի պահաւոր պիտի կորուստ. ինչո՞ն չտոյր Հոնքի, Վիդգիլի, Միստոնի հրաշագիծ քարգմանոթիւնն հետ՝ Տանդի մ'ալ հայ գրաբար, ըլլալ գրաբար, քո գրաբար ամենեւնի յամա աշխարհարարեանն ալ կը պաշտէ ու սիրով կը կարդայ...:

Դարաւ, կամ թէ ըսեմ, ընդհանոր մարդկութեան քերտրիւններէն մին է՝ ուրիշիմ փորձով լիւրատուի, լօտուի. այլ անճամբ փորձել: Լուս էի այլեւայլ անճերէ, թէ Տանդէն աշխարհարար քարգմանելը անկարելի է: Բայց ուզեցի անճամբ փորձել, հետաքրքրութեան գոհացրել. ուստի առի ձեռք. բայց դեռ երգին կէսը չհասած՝ արդէն իրաւունք տուած էի ըսողներուն. վկայութիւն մ'ալ եւ կոս տամ էի.